

Bildning och reformationen

CARL-GUSTAF ANDRÉN

Carl-Gustaf Andrén är professor emeritus i praktisk teologi vid Lunds universitet.

carl-gustaf.andren@ctr.lu.se

Den glada fest, den lagerfest är slutad.
Till älskad krets av syskon och föräldrar,
som räknat månader och dar och stunder,
den efterlängtrade, den kära yngling
tillbakavänder, nu en bildad man
med mästarbrevet och med segerkransen.

I sin ”Epilog vid magisterpromotionen i Lund 1820” ger Esaias Tegnér (1782–1846) sin korta definition av begreppet bildning: det är den som vunnits genom år av tränga studier vid universitetet i det klassiska arvet och dess fortsatta bearbetning århundradena igenom.¹ Magistertiteln blev beviset på en ”bildad man” – kvinnorna fanns ju inte med i universitetets värld vid denna tid. Men visst fanns det bildade kvinnor som genom självstudier och privatlärare i hemmet nått samma höjder. Jag ska återkomma till detta senare.

För Tegnér stod det klart att universiteten var bildningens hemort. Lite senare i sin epilog inkluderar han också konsten i bildningsbegreppet: ”ty högre stiger icke mänskan opp / än vetenskap och konst ledsaga henne”.

Detta är Tegnér's tolkning av begreppet bildning. Det är ett tidlöst, lite svårdefinierbart begrepp med en lång historia inom tidsperioder och kulturer. På frågan vad bildning egentligen är får vi lite olika svar beroende på vart vi vänder

---

1. Artikeln är en omarbetad version av den föreläsning som Carl-Gustaf Andrén höll vid konferensen ”Reformationens betydelse för folkbildning och bildning” i samband med reformationens 500- och Lunds universitets 350-årsjubileum 2017.

oss i tiden och i världen. Därför vill jag börja med att undersöka hur man tolkat och definierat bildningsbegreppet.

Bildningsbegreppet

Först av allt kan vi konstatera att termen bildning inte fanns på reformationstiden. Den är belagd först 1796 enligt *Svenska Akademiens ordbok*. Svenskan tog över den från tyskans *Bildung*, som också den lanserades i slutet av 1700-talet. Den blev då en viktig term för att beskriva universitetens uppgift, när Wilhelm von Humboldt (1767–1835) i sin principalskiss för Berlinuniversitet 1810 angav att vetenskaplig forskning och bildning var de båda nyckelorden. Han skriver att "[universitetens] väsen består därför i att i det inre förbinda den objektiva vetenskapen med den subjektiva bildningen" och understryker "att den utövade vetenskapen erbjuder ett umgänge med ett i sig självt ändamålsenligt stoff av andlig och sedlig bildning".

I viss motsats till von Humboldt står John Henry Newman (1801–1890). I skriften *Idén om ett universitet* från 1852 hävdar han att:

Universitetet utgör en plats för undervisning om den universella kunskapen. Detta medför att dess syfte å ena sidan är intellektuellt men inte moraliskt, å andra sidan spridning och utvidgning av kunskapen snarare än dess framåtskridande. Om syftet vore vetenskapliga och filosofiska upptäckter kan jag inte se varför universitetet skulle behöva studenter.

von Humboldt och Newman kom att ange två olika inriktningar för universitetens utveckling. Den första knöt samman vetenskaplig forskning, utbildning och bildning till en enhet där forskningen mot nya upptäckter var en förutsättning för utbildningsverksamheten och skulle ske med direkt anknytning till studenterna. von Humboldt lär ha formulerat detta med att "ett universitet är den plats där professorer och studenter gemensamt söker sanningen". Den andra, med Newman som inspiratör, ansåg att det nydanande forskningsarbetet skulle bedrivas utanför universitetssfären och att tyngdpunkten för universitetens verksamhet låg på undervisningen som främst skulle ge studenterna en bildning. Naturligtvis skulle den också förmedla forskningsresultaten i sin danande gärning.

Det är också intressant att notera den språkliga skillnaden. De germanska språken gav med utgångspunkt i det dominerande tyska språket upphov till termen *Bildung* som sammanfattning av det ganska komplicerade bildningsbegreppet. Den anglosaxiska traditionen fick aldrig något sådant samlande ord. I stället kom man inom den engelskspråkiga världen att tala om *liberal arts* eller *general education* och en bildad person beskrevs som *educated*, *cultivated* eller *civilized*.

Enligt *Nationalencyklopedien* innebär ordet bildning en omvandling av hela människan, en omvandling som bygger på en bred kunskap i allmänbildning, en mångsidighet och en vittfamnande orientering i tillvaron. Man skulle kunna tillägga att det rör sig om en livsstil. Termen utbildning täcker däremot en bestämd yrkeskompetens. Det finns – trots tidsavståndet – mycket som förenar dagens bildningsbegrepp med dess motsvarighet i renässansens och reformationens tidevarv. Då talade man – som redan nämnts – inte om bildning utan om den lärda världen. Den var i stor utsträckning förbehållen ett ganska litet antal människor. Begreppet är lika aktuellt i dag som det var på 1500-talet. Diskussionen om dess innebörd går kontinuerligt vidare.

Vid bokmässan i Göteborg i september–oktober 2017 hölls i Svenska kyrkans regi och i samarbete med ett antal förlag föreläsningar och diskussioner under fyra dagar över huvudtemat ”Vad är bildning?”. Förhandspresentationerna i inbjudningarna till mässan bjöd på många intressanta aspekter på problemet bildning både i dagsläget och i dess historia. En av centralgestalterna var journalisten Per Svensson som tillsammans med Thomas Steinfeld skrivit boken *Bildningen på barrikaden: Ett manifest* och dessutom kommit ut med en uppdaterad utgåva av sin bok om Martin Luther, *Frihet, jämlikhet, reformation: 500 år med Luther*, som också behandlar bildningsbegreppet med tyngdpunkt på individens roll. Bildning beskrivs där som vägen till emancipation, en historisk medvetenhet med kritiskt omdöme. Man griper tillbaka på 1700-talets frihets- och bildningsdebatt med Kant och Schiller som förgrundsgestalter. Men man lyfter också fram arbetarrörelsens och folkbildningsrörelsernas bildningskamp från 1800-talets slut med skolan som främsta bildningsorganisation.

Vilka frågor ville man lyfta fram för att beskriva begreppet bildning, frågor som man hoppades skulle kunna sätta färg på debatten? Att kunskap utgör ett viktigt inslag är man helt ense om. Men kunskap och fakta räcker inte. Bildning inkluderar också personlig utveckling, beredskap till förändring, förmåga till kritiskt tänkande och öppenhet för tolerans och respekt för andra åsikter. Per Svensson påpekar att det handlar om individen och framhåller att reformationen flyttade ansvaret i frälsningsfrågan från kyrkan till individen. Därför var det så betydelsefullt att man lärde sig läsa – ett av folkbildningens viktigaste inslag – för att på så sätt själv kunna ta del av bibelordet och berättelserna och därmed också bli delaktig i det traderade arvet från tidigare generationer i konst, kultur och litteratur. Bildning innebar att människan utvecklades och växte. Vid ett av samtalen på mässan sammanfattade antikhistorikern Ida Österberg sin syn på bildningsbegreppet med orden: ”bildning är att göra motstånd – mot ytlighet, flyktighet, förenklingar – och extremism”. Just då var situationen mycket laddad i Göteborg inför den planerade nazistdemonstrationen i mässans omedelbara närhet.

Debatten om bildningen är i högsta grad levande. Men efter denna utveckling vill jag återvända till vårt ämne om bildning och reformationen. Jag tar

med mig att man i bokmässans diskussioner också såg inflytandet från reformationen i dagens försök till definition.

Reformationens miljö

Humanismen och renässansen var den kultur- och bildningsmiljö i vilken reformationen växte fram. Senmedeltidens lärda värld var knuten till framför allt universiteten och klostren med deras rikhaltiga bibliotek. Universiteten byggde på en lång tradition och utveckling alltifrån Platons Akademi i Athen, de lärda skolorna, Karl den stores hovskola och påven Eugenius II:s (824–827) påbud att det skulle finnas en skola vid varje katedral.

Samtidigt är det viktigt att erinra sig den för framtiden betydelsefulla insats som gjordes inom arabvärlden för att bevara det klassiska arvet. I Bagdad samlades från 700-talets mitt och under följande århundrade de grekiska författarnas och filosofernas skrifter och översattes till arabiska eller via arameiska och syriska till arabiska. Galenos och Hippokrates, Ptolmaios och Euklides, Plutarchos, Platon och Aristoteles och många fler översattes och kommenterades. Lärdom och vetenskap inom filosofi, medicin, naturvetenskap, astronomi, matematik och geografi stod högt i kurs i den intellektuella muslimska världen. Det var en kvalificerad civilisation som präglade toppskiktet i abbasidernas Bagdad.

När islam på 700-talet tog herraväldet över Spanien medföljde också det klassiska arvet och böckerna fördes dit. I Spanien översattes de på nytt, nu till latin och blev därför en del av det filosofiska underlaget för den västerländska utvecklingen, bland annat för Thomas av Aquino, när han utifrån Aristoteles tänkande utformade sin skolastiska teologi.

Ända fram till högmedeltiden blomstrade den muslimska lärdomstraditionen och gav upphov till lärda skolor i bland annat Kairo och Salerno, den senare med framstående medicinsk kunskap. På 1100- och 1200-talen bromsades denna utveckling upp inom islam. Studierna koncentrerades helt på Koranen och tolkningen av denna och övriga vetenskapsområden underordnades Koranen. Men utan den tidigare arabisk-muslimska insatsen för att bevara det klassiska arvet hade förutsättningarna för renässansens nytänkande och bidrag till bildningstraditionen inte varit lika goda.

När universiteten inrättades under 1000- och 1100-talen med början i Bologna och Paris blev katedralskolorna med sin grundläggande undervisning en bas för tillträdet till universiteten. Varken Sverige eller Danmark hade universitet förrän 1477 respektive 1479. Det innebar att de som ville skaffa sig högre utbildning var hänvisade till att resa ut i Europa till de universitet som fanns där. Vi har ganska många uppgifter om nordiska studenters vistelse vid europeiska universitet. Särskilt attraktiva var Paris, Bologna, Oxford och Prag. Det vi i dag kallar bildning skaffade man sig vid dessa institutioner. Den lärda bildade världen utgjordes därför av dem som fått tillfälle att utvecklas och vinna kun-

skaper på så sätt. De var en begränsad och utvald skara främst inom det högre prästerskapet men också inom adeln och borgerskapet.

Det som kännetecknade humanismen och renässansen var det nyvaknade intresset för det klassiska arvet. Förgrundsgestalterna var Johannes Reuchlin (1455–1522) och Erasmus av Rotterdam (1467–1536). Reuchlin var en tysk humanist med exceptionella kunskaper i grekiska, latin och hebreiska. Han var en period lärare i de klassiska språken, skrev läroböcker och gjorde översättningar och föreläste över Aristoteles skrifter men skrev också egna böcker i filosofi och teologi. Erasmus ville förena antikens filosofi med kristendomen. Han gav ut en kritisk upplaga av Nya testamentet jämte en översättning av det på latin, en översättning av vilken Luther sedan kom att använda sig. Både de grekiska och de latinska kyrkofäderna blev föremål för hans studier och intresse.

Genom dessa båda renässansföreträdare och andra växte det fram ett nytt bildningsideal inspirerat av antikens författare och lärde med inriktning på den klassiska retoriken, filosofin och de klassiska språken – ett ideal som också kom att präglade reformationen och dess förgrundsgestalter.

Reformationen och bildningen

För reformatörerna var den lärda skolan en mycket viktig del i förnyelsearbetet. Den utgjorde en garanti för att kyrkan skulle få välutbildade präster och för att överheten skulle tillgodoseas med kunniga skrivare och ämbetsmän. Luther underströk i två skrifter det angelägna i att upprätthålla bra skolor. Han gjorde det i skriften *An die Bürgermeister und Ratsherren aller Städte in deutschen Landen, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen* från 1524 och i *Eine Predigt, dass man die Kinder zur Schule halten sollte* från 1530. I båda manar han överheten att vidmakthålla och vidareutveckla skolorna till gagn för både samhälle, kyrka och individ.

Men det skulle bli Philipp Melanchthon (1497–1560) som blev den drivande kraften i satsningen på skolorna. Melanchthon hade själv en gedigen bakgrund. Han hade studerat i både Tübingen och Heidelberg och blivit magister i Tübingen. Han författade en grekisk grammatik 1516 som karakteriserats som förebildlig och kom att användas på många håll. Han lade fram ett program för en universitetsreform 1518, samma år som han bara 21 år gammal blev professor i grekiska vid Wittenbergs universitet. Där skulle han stanna och utföra sin livsgärning och genom sin undervisning attrahera studenter från alla håll, inte minst från Sverige och de båda bröderna Olavus (1493–1552) och Laurentius Petri (1499–1573).

För skolans utveckling i de evangeliska länderna kom Melanchthons skolordning för Kursachsen 1528 att bli vägledande. De riktlinjer han drog upp i den fick genomslag på många håll också i Sverige. Liksom Luther slog han vakt om studierna i de klassiska språken, men det blev latinet som dominerade sko-

lans undervisning tillsammans med kristendomskunskap. I de högre klasserna tillkom nya ämnen som retorik och dialektik.

Skolan skulle ge baskunskaper för den högre utbildningen vid universiteten. Det var också på universitetsplanet som Melanchthon kom att göra för framtiden betydelsefulla nydaningar inom den filosofiska och teologiska utbildningen. Han skrev själv läroböcker av vitt skilda slag i etik, retorik och dialektik förutom den teologiska sammanfattningen i *Loci communes*. Utifrån sitt starka humanistiska medvetande lyfte han fram de klassiska författarna som nödvändiga inslag, bland annat Aristoteles, Cicero och kyrkofäderna, och skrev själv en kommentar till Aristoteles. Språkstudier i grekiska och hebreiska kom också in i bilden vid sidan om latinet. Genom honom kom vetenskaplig bildning och teologi att förenas i universitetsstudierna i den evangeliska lärotraditionen. Humanistisk bildning var enligt Melanchthon nödvändig för det teologiska arbetet och humanismen fick genom honom en stark ställning.

Ett speciellt inslag i den lutherska reformationen blev öppenheten för och satsningen på musiken, som ingående belysts vid en nyligen hållen tvärvetenskaplig internationell konferens vid Uppsala universitet kring temat *Lutheran Music Culture*. Luther var själv personligt starkt engagerad och såg musiken som ett förträffligt redskap i evangeliets och kyrkans tjänst. Den aktiva församlings-sången på folkspråket fick en självklar plats inom liturgiins ram och blev också en dialog mellan präst och församling i gudstjänsten. I skolans undervisning fick sången och musiken en framträdande roll. Luthers tankar om musiken fördes också vidare i Melanchthons idéer om musiken vid Wittenbergs universitet. Orgeln gavs en egen plats i gudstjänsten och blev en förutsättning för den instrumentala kyrkomusiken som ledde till Johann Sebastian Bach (1685–1750) och dagens rika musikliv i kyrkan. Därmed kom musiken och sången att ingå i reformationens bildningsbegrepp.

Bildningens kännetecken för reformatörerna

Bildning i reformationstiden kom att förbindas med och företrädas av personer som genomgått utbildning vid de lärda skolorna och universiteten. De behärskade latinet som kommunikationsspråk och hade goda insikter i både grekiska och hebreiska. De hade studerat de klassiska filosoferna och kyrkofäderna och – naturligtvis – bibeln. Kunskapen i bibeln var reformationens särskilda kännetecken. I första hand gällde det bibelordet och den rätta tolkningen av det som vägledning till frälsningen. Men det kom också att bli en självklar del i bildningsbegreppet, inte minst genom de ökande associationerna till bibeln i litteraturen.

Vilka var det då som under reformationstiden kunde räknas till de bildades krets? Det var ingen stor skara. Inom prästerskapet fanns en grupp högt utbildade. På samma sätt var adeln företrädd liksom toppskiktet inom borgerskapet och de som bar upp viktiga funktioner i samhället. Genom boktryckarkonstens

genombrott kunde man också på egen hand fortsätta att förkovra sig i det allt rikare utbudet av tryckta skrifter i olika ämnen. I vilken utsträckning detta också innebar att kvinnor inom dessa kategorier medborgare genom privata lärare och egna initiativ kom att ingå i de bildades krets är svårt att få grepp om. Men vi kan säkert räkna med att inte så få kvinnor var väl insatta i det humanistiska arvet genom självstudier. Henrik VIII:s dotter Elisabet, senare drottning i England, var känd för sina eminenta språkkunskaper och sin förtrogenhet med samtidens bildningskapital.

Också inom de andra delarna av reformationen vid sidan om den lutherska kom arvet från antiken att ingå som ett bestående inslag. Jean Calvins (1509–1564) akademi i Genève samlade stora grupper studenter. I den engelska reformationen var John Colet (1467–1519), domprost i S:t Paul i London, verksam i bibelhumanismens anda med sina kommentarer till bibelböckerna, där han lämnade den allegoriska tolkningen för en realistisk, i syfte att återge textens ursprungliga mening. Thomas More (1478–1535) var starkt påverkad av renässansens tankar genom sina kontakter med Erasmus av Rotterdam som tillägnade honom en av sina skrifter.

Reformationen i Sverige och bildningssträvandena

Reformationen i Sverige innebar inte något positivt för den kulturella bildningen. Uppsala universitet förde redan i slutet av 1510-talet en tynande tillvaro. På 1520-talet finns bara några sporadiska uppgifter om verksamhet och vid 1530-talets början har verksamheten upphört. Gustav Vasa gjorde 1538 ett misslyckat försök att på nytt starta undervisningen men tappade sedan intresset för universitetet. Först efter hans regeringstid skulle det komma att upprättas igen.

Det blev i stället latinskolan som kom i förgrunden. Men även där skedde stora förändringar. Klosterskolorna försvann och klostrens bibliotek skingrades. Katedralskolorna fick ta över ansvaret för den bokliga bildningen. Men de upplevdes på många håll inte längre som attraktiva och tillströmningen till dem minskade katastrofalt. Elevantalet sjönk på 1530-talet från ca 200 till 50 elever vid en del av dem. Både rådet och Gustav Vasa gav uttryck för oro över utvecklingen och uppmanade vid flera tillfällen allmogen att sätta sina barn i skolor. Skolans undervisning utgjorde ju basen för utbildningen av präster liksom av de ämbetsmän som behövdes för rikets kansli och för de utländska beskickningarna.

Det är mot denna bakgrund man ska se de ansträngningar som alltifrån 1540-talet gjordes för att förbättra skolundervisningen. Georg Norman (d. ca 1552), inkallad av Gustav Vasa, lade i sina *Articuli ordinantie* ca 1540 fram förslag till en förbättrad skolutbildning. Han byggde på Melanchthons skolordning och latinet fick en framträdande roll. Det var också de klassiska författarna som skulle läsas i skolan: Cicero, Cæsar, Ovidius, Terentius, Vergilius. Dessutom skulle Melanchthons grammatik, retorik och dialektik ingå i schemat liksom

undervisning i kristendom. Förslaget ledde inte till några omedelbara åtgärder. Vid ett möte i Arboga 1546 tog biskoparna upp problemet. Det måste enligt dem göras något för att ordna inte bara skolutbildningen utan också återupprätta universitetet. Biskoparna fick stöd av adeln som ville få tillgång till en bättre utbildning för sina barn. Laurentius Petri utarbetade 1548 ett förslag till en stadga "Om skolor och barn till skola" som vände sig till prästerna för att de skulle övertyga sina församlingsbor att skicka begåvade barn till skolorna. Men något kungligt beslut ledde detta inte till.

Det är intressant att notera den omsorg Gustav Vasa visade om sina egna barns skolgång och hur angelägen han var att sönerna skulle få en gedigen utbildning. Dionysios Beuræus (d. 1567), utbildad vid Sorbonne i Paris och väl förtrogen med både de klassiska språken och det klassiska arvet, inkallades som lärare till sonen Erik 1543. Eriks omvittnade höga bildning på flera områden torde ha varit Beuræus förtjänst. Bokräkningarna vid hovet visar de inköp som gjorts av böcker: Aisopos, Cicero, Quintilianus och Terentius. Även sönerna Johan och Carl fick en högklassisk utbildning. Johan, sedermera Johan III, blev under sin tid som hertig och kung känd för sina eminenta kunskaper i latin, om kyrkofäderna och på det estetiska området. Alla tre betraktades som högt bildade efter den tidens mått.

En fastare reglering av skolans verksamhet dröjde ända till 1571 års kyrkoordning. I den behandlas skolfrågorna i två kapitel: ett "Om scholar" och ett "om hur läsas skall j scholarna". Det är en fortsättning på den medeltida latinskolan men starkt påverkad av Melanchthons tidigare nämnda skolordning och av skolordningen i Kurpfalz 1554 och Mecklenburgs kyrkoordning 1552. Latinet stod i centrum. Man skulle lära sig att läsa, skriva och tala latin. Målet var att eleverna efter genomgången av skolans undervisning helt skulle behärska det latinska språket i både tal och skrift, en förutsättning för utlandsstudier.

Vad ingick då i studierna? Man började med Melanchthons grammatik och läste sedan Aisopos fabler och Erasmus dialoger. I högre klasser ingick Terentius komedier samt skrifter av Plautus, Vergilius, Cicero och Camerarius. I kristendomsundervisningen ingick Matteusevangeliet, Paulus första brev till Timoteus, Johannes första brev och vallfartspsalterna i Gamla testamentet. Musik och sång tillhörde också skolämnena och skolans elever skulle medverka som sångare i kyrkans gudstjänster. Skolan skulle lägga en allmän kunskapsgrund som möjliggjorde för dem som ville gå vidare till högre studier vid universiteten.

Universitetet – lärdomens hemvist – återupprättas

Sverige hade vid denna tid inget fungerande universitet. Det var först efter Gustav Vasas död 1560 som ett återupprättande av Uppsala universitet kom på tal. De svenska studenterna hade fått sin utbildning vid tyska universitet, framför allt vid Wittenbergs universitet under Melanchthon. Dit sökte sig också

aristokratins ungdomar för att skaffa sig den litterära lärdom och bildning som blev alltmer nödvändig i det politiska livet. När Erik XIV 1566 tog första steget att återskapa universitetet i Uppsala var det också den i Wittenberg välutbildade Laurentius Petri Gothus (ca 1529–1579) som utsågs till lärare i grekiska. Johan III fortsatte broderns arbete och inrättade ett mer omfattande professorskollegium under 1570-talet, men universitetet stängdes på nytt 1580 efter kontroverser mellan Johan och ett par av de ortodoxa lärarna. Det blev först vid Uppsala möte 1593 som beslut fattades att återupprätta universitetet, ett beslut som stadfästes vid kyrkomötet 1595 genom ett privilegiebrev.

Ett collegium för högre utbildning hade av Johan inrättats på Gråmunkeholmen i Stockholm med jesuitpatern Laurentius Nicolai (1538–1622) som lärare; ett led i Johans strävanden att försöka återförening den svenska kyrkan med den romersk-katolska. Den samlade många intresserade och duktiga elever men stängdes efter hård kritik från flera av kyrkans framträdande män.

Hur undervisningen i Uppsala bedrivits under de tillfälliga perioderna på 1560- och 1570-talen vet vi egentligen ingenting om. Man kan dock utgå från att den anslutit sig till lärdomstraditionen vid de tyska universiteterna, särskilt i den utformning den fått under Melanchthons långvariga ledning av universitetet i Wittenberg. Flertalet av lärarna hade ju fått sin utbildning där. Både studielitteratur och struktur har säkerligen övertagits och målet har varit att föra det klassiska arvet vidare med den vidgning som renässansen och reformationen medfört.

I bildningen ingick självklart att man skulle känna till de skrifter och den litteratur som också hörde samtiden till. Ser vi till bokproduktionen i Sverige under reformationstiden så dominerar den av kyrkliga handböcker och teologiska skrifter. Inom denna kategori intar Gustav Vasas bibel från 1541 en särställning. Den kom att få ett stort inflytande inte bara kyrkligt och teologiskt utan också för det svenska språkets utveckling. Dess pregnanta formuleringar kom att leva vidare i Karl XII:s bibel 1703, i 1800-talets skönlitteratur och ger eko i vissa uttryck än i dag.

Till den ickekyrkliga litteraturen hörde Olavus Petris *En svensk krönika*. Den bygger i mycket på Ericus Olais (d. 1486) krönika och bland annat Eriks- och Karlskrönikorna. Det unika med Olavus Petris framställning var hans intention att försöka ta reda på hur det verkligen varit och hans kritiska prövning av tidigare uppgifter. Krönikan drabbades av Gustav Vasas vrede men spreds trots det i många avskrifter med en uppenbarligen stor läsekrets. Den trycktes dock först på 1600-talet. Inte heller Peder Swarts (d. 1562) *Konung Gustaf I:s historia* kom att tryckas förrän långt senare. Till skillnad från Olavus Petris krönika hade den en karaktär som närmare anknöt till genren helgonlegender.

De båda bröderna Johannes (1488–1544) och Olaus Magnus (1490–1557) med rötter i Östergötland skrev sina gigantiska historieverk om de nordiska länderna och goterna. De trycktes i Birgittaklostret i Rom men fick en sprid-

ning över hela Europa och lästes flitigt även i Sverige. Johannes Magnus arbete från 1554 hette *Historia de omnibus Gothorum Svenonumque regibus* och Olaus Magnus från 1555 var *Historia de gentibus septentrionalibus*. Båda är skrivna i stark nationalistisk anda och har bevarat mycket av det legendartade medeltida stoffet med ett rikt bildmaterial och kartor. Trots det utgör de tillsammans det mest omfattande litterära verket från svenskt 1500-tal. Olaus Magnus verk trycktes i ett 20-tal upplagor och översattes till fem av de europeiska språken. Men några skönlitterära verk bjöd inte svenskt 1500-tal på.

Lund och den danska reformationen

Lund och Skånelanden tillhörde på 1500-talet Danmark. Reformationen där uppvisar både likartade och olikartade drag i förhållande till den svenska. Också här upphörde verksamheten vid universitetet i Köpenhamn i slutet av 1520-talet men återupptogs redan 1537 och då med en högt kvalificerad rad professorer och lärare, sammanlagt elva stycken fördelade på fakulteterna, däribland Johan Bugenhagen (1485–1558) från Wittenberg. Under senare hälften av 1500-talet var lärarnas antal tolv till femton och studenternas 150–200. Studieuppläggning och studielitteratur övertogs från Wittenberg och andra tyska universitet men en hel del böcker producerades i Danmark. Danmark hade också flera framstående företrädare för lärdomen som var väl kända och aktade ute i Europa. Deras böcker användes vid många universitet. Niels Hemmingsen (1513–1600) var teolog, filosof och jurist som skrev böcker i etik och naturrätt. Medicinaren Peder Sørensen (1542–1602), fysikern Anders Krag (1553–1600) och astronomen Tycho Brahe (1546–1601) väckte alla uppmärksamhet genom sina breda kunskaper och sitt nytänkande som i en del fall ledde till skarpa kontroverser. Till företrädarna för renässansens ideal på konstens och arkitekturens områden hörde också Adam van Düren som under 1510- och 1520-talen stod för restaureringen av Lunds domkyrka. Kring dessa framträdande gestalter växte det upp en bildad tradition även utanför universitetsmiljön.

Lärdomsarvet – en förutsättning för bildning

Reformationen förknippas främst med de teologiska och kyrkliga förändringar som den gav upphov till utifrån tolkningen av bibeln och bibelordet med dess frälsningsbudskap, bud och föreskrifter som centrum. Men det fanns också en klart uttalad strävan att slå vakt om lärdomsarvet i dess av renässansen och humanismen förnyade form och innehåll. Fram träder ett bildningsideal som bygger på grundliga kunskaper i latinska språket. Det skulle man behärska och kunna läsa, skriva och tala obehindrat. Latinet blev en förutsättning för att man skulle kunna uppnå det som samtiden beskrev som de lärdas värld och kan karaktäriseras som den tidens bildning. Kunskapen demokratiserades.

I bildningen ingick att ha läst både de framstående klassiska författarna och filosoferna och samtidens renässansförfattare. Dessa insikter skaffade man sig

bäst genom studier vid universitet, gärna vid flera, och genom att förvärva examina *baccalaureus*, *magister* och *doctor*. Vid universiteten kunde man få en inblick i det vetenskapliga arbetet och dess aktuella situation. Där tränades man i retorik och lärde sig i disputationens form att argumentera och diskutera på logiskt och filosofiskt sätt. Till bildningen hörde också att vara införstådd med konst och estetiska värden. Den lärda världen var den som gav bildning.

Avslutning

Det europeiska lärdomsidealet som tecken på bildning med rötter i renässansen anslöt sig reformationen till. Det kom att bli bestående för en lång tid framöver. Latinet var de lärdas och bildades språk, även om upplysningstiden kom att ge plats för folkspråken, särskilt franskan. Först 1852 öppnades möjligheten i Sverige att disputera på en avhandling som inte skrivits på latin. På gymnasiet behöll latinet sin plats till slutet av 1960-talet och kravet på latinkunskaper för att få bedriva studier i moderna språk, historia, juridik och teologi fanns kvar in på 1970-talet. Förtrogenhet med den klassiska litteraturen såsom Homeros *Iliaden* och *Odyssén* och skrifter av Cæsar, Livius och Vergilius ingick länge i bildningen. Successivt kom dock den moderna skönlitteraturen alltifrån 1700-talet att inta en allt större plats liksom allmänbildningen, orienteringen om samtiden. Arvet från reformationen påverkar oss än i dag men har vidgats till att omfatta hela personligheten. Man betraktas inte som en bildad person enbart för att man har omfattande kunskaper och äger stor lärdom. Bildning inkluderar också en attityd till omvärlden med tolerans och respekt för andras åsikter och en förmåga att lyssna och diskutera med öppenhet för att ta emot argument, en attityd med rötter i reformationen.

Reformationen var inte nyskapande för uppfattningen av vad lärdom och bildning var. Den slöt upp kring och vidgade renässansens ideal och inkluderade musiken och sången. De reformatoriska kyrkorna förde den traditionen vidare ända in i våra dagar. I århundradenas perspektiv kan vi uppleva hur vi ingår i den livets ström där generationerna avlöser varandra både i bevarandet och vidareförandet av ett omistligt arv av tidigare vunnen kunskap och i sökandet efter ny kunskap som öppnar för förändring och utveckling inom bildningens ramar. För det arbetet finns en stimulerande ledstjärna i Dag Hammarskjölds (1905–1961) ord i hans berömda *Vägmärken*: ”pröva icke vart varje ditt steg för dig; endast den som ser långt hittar rätt”. Bildningen finns i både dåtid, nutid och framtid. ▲

Litteraturanvisningar

Andersen, Niels Knud, ”Den danske kirkes historie under kongerne Christiern I og Hans 1448–1513”, i Niels Knud Andersen & Poul Georg Lindhardt, *Den danske kirkes historie*, vol. 3, Köpenhamn 1965.

- Andrén, Carl-Gustaf (red.), *Reformationen i Norden: Kontinuitet och förnyelse*, Lund 1973.
- Andrén, Åke, *Sveriges kyrkohistoria: 3. Reformationstid*, Stockholm 1999.
- Christensson, Jakob (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Renässansen*, Lund 2005.
- Gustavsson, Bernt, *Bildningens dynamik: Framväxt, dimensioner, mening*, Göteborg 2017.
- Göransson, Sven, *Kyrkohistoria: 2. Från påvens gudsstat till religionsfriheten*, Stockholm 1969.
- Holmquist, Hjalmar, *Handbok i svensk kyrkohistoria: 3. Från romantiken till världskriget jämte grunddragen av det övriga Nordens kyrkohistoria*, Stockholm 1941.
- , *Svenska kyrkans historia: 3. Reformationstidevarvet*, Stockholm 1933.
- Karlsohn, Thomas (red.), *Universitetets idé: Sexton nyckeltexter*, Göteborg 2016.
- Karlsson, Ingmar, *Arvet från Bagdad: Hur det grekiska vetandet bevarades och berikades*, Lund 2015.
- Kornerup, Bjørn, "Det lærde tidsrum 1536–1670", i Bjørn Kornerup & Urban Schröder, *Den danske kirkes historie*, vol. 4, Köpenhamn 1959.
- Larsson, Hans, "Bildning", i Gunnar Carlquist & Josef Carlsson (red.), *Svensk uppslagsbok*, vol. 3, 2:a uppl., Malmö 1947, 1085–1086.
- Liedman, Sven-Eric, "Bildning", i *Nationalencyklopedin*, vol. 2, Höganäs 1990, 544–545.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Medeltiden och reformationstiden*, Stockholm 1975.
- Svensson, Per & Thomas Steinfeld, *Bildningen på barrikaden: Ett manifest*, Stockholm 2017.

SUMMARY

The term *Bildung* did not exist in the Reformation era. Rather, one spoke of "the Learned World." Coming up in the Renaissance, the Reformation was influenced by humanism and its prominent figures Johann Reuchlin and Erasmus of Rotterdam and their interest in the classical heritage with Latin as the scholarly *lingua franca*. Both Luther and Melancthon attached themselves directly to that tradition and Luther also included the music, both vocally and instrumentally. Schools and universities became important tools for implementing education and higher learning. The Reformers inherited the classical scholarly ideals from the Platonic Academy, the learned schools, the Arabic/Muslim tradition of science, and the new universities from the twelfth century onward. Even if the sons of Gustav I received solid scholarly training, education was not a prominent feature of the Swedish Reformation. Schools had a decreasing number of pupils and teaching at Uppsala University was discontinued around 1530 and was not taken up again until 1595 after a num-

ber of unsuccessful attempts. In Denmark, however, the Reformation was tied to educational progress. The Reformation was not innovative with regard to the idea of what learning and education implied. It was built on the scholarly ideals of the Renaissance with its demands of extensive and broad knowledge within different fields, openness for change and progress, and willingness to discuss and respect other people's views and opinions.